

TÜRK ƏRƏNLƏRİ

MUĞAN XAQQAN

Göytürk
imperatorluğunun bayrağı

İl xaqan vəfat etdikdən sonra 553-cü ildə türk taxtına onun böyük oğlu İsigi xan Kolo çıxır. Taxta oturduqdan sonra o, Kara İssık xaqan, yəni Qara İsti xaqan adını götürür. Çin qaynaqları bu türk xaqanı haqqında heç bir məlumat vermir. İl xaqanın məğlub etdiyi jujanlar silahı yerə qoymurlar. Qara İsti xaqan jujanlara qarşı qoşun çəkir və onları Laysan dağının şimal yamacında darmadağın edir. Lakin gözlənilməz bir hadisə jujanların hamılıqla məhv olmasının qarşısını alır. 553-cü ildə, yəni elə taxta çıxdığı ildə Qara İsti xaqan müəmmalı şəkildə qəfildən vəfat edir. Taxta Qara İsti xaqanın oğlu Şetu yox, kiçik qardaşı Kuşu çıxır (553-cü il). Kuşu taxta oturduqdan sonra Muğan xaqan adını qəbul edir. Çin salnamələri bu xaqanı Kigan Muyuy-xan Kigin Yandu da adlandırır. Rus tarixçisi A. Bernştam yazır ki, guya Muyuy (Muğan) xaqan hakim Aşına tayfasından deyil, başqa tayfadan imiş. Bu fikir ağlabatan deyil, çünki Muğan xaqan hakim Aşına tayfasından olmasa idi, İl xaqanın kiçik qardaşı, görkəmli türk sərkərdəsi, o vaxt qüdrətli orduya rəhbərlik edən İstəmi xaqan onun taxta oturmamasına mane olardı. Çin qaynaqlarının yazdığına görə, Muğan xaqanın qərribə görünüşü vardı: sifətinin uzunluğu bir futa qədər idi və həddindən artıq qırmızı idi; gözləri şüşəyə bənzəyirdi. O, qətiyyətli, qəddar, cəsur və çox ağıllı idi; müharibədən başqa heç nə ilə maraqlanmırdı. 553-cü ilin payızında Muğan xaqan Dikşutszının başçılıq etdiyi jujan ordusunu məğlub edir. Dikşutszi jujanların qalıqları ilə Qərbi Vey (Tsi imperiyası) dövlətinə qaçır. İmperator onları qəbul edir və eyni zamanda türklərin hücumunun qarşısını alır. Lakin əməyə öyrəşməmiş jujanlar Çində quldurluq və talanla məşğul olurlar. İmperator 554-cü ildə onlara qarşı qoşun göndərir. Jujanlar yenə məğlub olur, lakin yenə də soyğunçuluqdan əl çəkmirlər. Belə olduqda Çin hökuməti onları Böyük çölə qovur. Burada türklər və kitaylar dərhal onları darmadağın edir. Qısa bir müddətdə Muğan xaqan qərbdə İdunu məğlub edir, şərqdə kitayları (rus mənbələrində onlar kitanlar adlandırılır; mən Orxon-Yenisey abidələrində adlandırıldığı kimi təqdim edirik) qovur, şimalda Tsiqunu tabe edir, ətrafdakı xalqları və dövlətləri lərzəyə salır. Çin mənbələrinin yazdığına görə onun dövlətinin sərhədləri şərqdə Koreya körfəzindən Qərb (Aral) dənizinə qədər 10000 li (1 li 552 metrə bərabərdir; 10000 li 5520 kilometr edir), cənubda Qumlu çöldən Şimal dənizinə (Baykal gölünə) beş min lidən altı min liyədək uzanırdı. Bu ərazidəki bütün torpaqlar onun dövlətinə daxil idi. Türk xaqanlığı Ortalığ dövlətinin güclü rəqibinə çevrilmişdi. Sonralar Muğan xaqan Tsi dövlətinə qarşı Qərbi Vey imperiyası ilə ittifaq bağlayıb Bin-çjou dövlətinə qədər çatır.

Muğan xaqanın məğlub etdiyi jujanlar Çinin Qərbi Vey imperiyasına qaçır, lakin Qərbi Vey dövləti Tsi dövlətinə qarşı türklərin ittifaqına möhtac olduğu üçün jujanları onlara verir; uşaqlar və xidmətçilərdən başqa bütün jujanlar edam edilir (555-ci il). 556-cı ildə Muğan xaqan Toqon dövlətinə hücum edib onu məğlub edir. Toqonun əhalisi Nanşan dağlarına qaçır. Toqon xaqanı Kualunun iqamətgahı olan və Kukunor gölü yaxınlığında yerləşən Şudun şəhəri və Xəmçen adlı başqa bir şəhərcik türklərin əlinə keçir. 558-ci ildə Muğan xaqan Çin sarayına səfirlik göndərir. 561-ci ildə o, Çinə daha üç səfirlik və yerli məmullardan hədiyyə göndərir. 561-ci ildə

Bey Çjou imperatoru da, Bey Tsi imperatoru da Muğan xaqanın qızına elçi göndərir. Bey Tsi imperatorunun elçiləri daha çox hədiyyə götürmüşdilər. Bu, az qala, Muğan xaqanın meylini dəyişəcəkdi. Ancaq Bey Çjou imperatorunun elçisi xaqanı güclə (zorla yox!) fikrindən döndərir. Məhz bu elçiliyin nəticəsi idi ki, iki il sonra - 563-cü ildə Bey Çjou və Türk dövlətlərinin birləşmiş hərbi qüvvələri Bey Tsi dövlətinə hücum edir və onun paytaxtı Tszinyanı mühasirəyə alır. Lakin müttəfiqlər şəhəri ala bilmir. Onda türklər ölkəni talayıb çölə qayıdırlar. 564-cü ildə müttəfiqlər yenə də Bey Tsi dövlətinə hücum edirlər, lakin Bey Çjou ordularından birinin Loyan ətrafında məğlub olması bu hərbi əməliyyatın da müvəffəqiyyətsizliyə uğramasına səbəb olur. Bey Tsi imperatoru 567-ci ildə türklərə yenidən ittifaq təklif edir, lakin türklər bu dəfə də ittifaqı rədd edirlər. Bu dövrün tədqiqatçıları bunun səbəbini onda görürlər ki, ittifaq müqaviləsinə görə Bey Çjou dövləti hər il türk dövlətinə 100 min top ipək verirdi. 567-ci ildə qeyri-adi tufan baş verir və Muğan xaqan Bey Tsi dövlətinin elçilərini buraxır. 569-cu ildə Muğan xaqan yenə də Bey Çjou sarayına elçi və hədiyyələr göndərir. Muğan xaqanın hakimiyyəti illərində türk dövləti xeyli güclənir. Onun hakimiyyəti illərində türk xaqanlığının sərhədləri Mancuriyanın şərqindən (Şarı dənizdən) Səmərqənd şəhəri ilə Bəlx arasında Dəmir qapıyaqək (Buzqala keçidinə) uzanır. Qərbdə, Orta Asiyada Eftalilər (ağ hunlar) adlanan güclü dövlət məğlub etdikdən (563-567-ci illər) və dövlətini daha da genişləndirdikdən sonra Muğan xaqan üzünü şərqə çevirir. 571-ci ildə İrana edilən səfərdən sonra xaqanlığın sərhədi Amu-Dərya çayı boyunca müəyyənləşdirilir. Muğan xaqanın hakimiyyəti illərində Türk xaqanlığı nəinki Mərkəzi Asiyada, həm də Orta Asiyada siyasi və hərbi hegemonu çevrilir. Bu zaman onun əmisi İstəmi xaqan da dövlətin qərb sərhədlərini genişləndirir, qərb dövlətləri ilə münasibətlər yaradırdı. O, Bizans və İran ilə münasibətlərə girmişdi. 568-ci ildə Bizans imperatoru Türk xaqanlığına səfirlik göndərmiş və türklər haqqında ətraflı məlumat toplamışdı. Səfirliyin topladığı məlumat Bizans tarixçilərinin Menandr və Feofilakt Simokatta kimi tarixçilərin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Hər iki müəllif türklərin son dərəcə yüksək mədəniyyətə malik olduğunu göstərir.

Göytürk Orxon-Yenisey abidələrində yalnız birinci iki xaqanın (Bumın xaqan və İstəmi xaqanın) adı çəkilir. Qalan bütün xaqanlar adları çəkilmədən pislənir və birinci Türk xaqanlığının süqutu kiçiklərin böyüklərə oxşamaması, yaxşı xaqanların yerinə pis xaqanların taxta oturmaları ilə əlaqələndirilir.

576-cı ildə türk qoşunları Kimmerk Bosporunu tutur. Lakin Muğan xaqan bunu görmür - 572-ci ildə Muğan xaqan vəfat edir. N.Y. Baçurinin tərcümə etdiyi Çin salnaməsi yazır ki, Muğan xaqan «sərhəddən (Böyük Çin səddindən - Ə.R.) kənarda yerləşən bütün əyalətləri lərzəyə salmışdı. Şərqdə Koreya körfəzindən qərbdə Qərb dənizinə (güman ki, Aral dənizi nəzərdə tutulur - Ə.R.) 10.000-liyə qədər. Cənubda Qumlu çöldən şimalda Şimal dənizinə (Baykal gölü - Ə.R.) 5000-lidən 6000-liyədək - bu qədər ərazidə yerləşən torpaqlar onun dövlətinə daxil idi. O, Orta çarlığın rəqibinə çevrilmişdi». Çin qaynağı burada faktları təhrif edir. Hər iki şimali Çin dövləti - Şimali Tsi və Şimali Çjou imperiyaları - Türk xaqanlığına xərac verənlərə çevrilmişdi.

Muğan xaqan vəfat edəndən sonra 572-ci ildə türk taxtına onun qardaşı Tobo (Çin salnamələrində bu adla təqdim edilir) xan çıxır. Tobo xan taxta oturduqdan sonra Arslan xaqan adını qəbul edir.

Əbülfəz
RƏCƏBLİ,
filologiya elmləri
doktoru,
professor

